

szott; akinek szeme előtt lebegett egy ország, melynek minden falujában kigyúlt a tudás, az erkölcs, a műveltség fákllyája, melynek vezetői minden téren a nyugati műveltség javaiban részesedtek, melynek tudósai, bőven ellátva a kutatás eszközeivel, szabadon élhetnek a tiszta igazság megmunkálásának és hirdetésének, — mikor mindenütt, ahová elért a tekintet, a tehetetlenség ereje súlyosodott emberekre és intézményekre.

Hogy báró Eötvös Józsefet az ellentéteknek e mérhetetlensége vissza nem tartotta a cselekvéstől, hogy erős hévvel, és eltelve töretetlen bizodalommal nemzete kulturális képességei iránt, megindította a közoktatás összefoglaló szervezésének nagy művét, s elhintette a nemzeti művelődés területének minden részében magvait annak a terebélyes fának, mely ma fölibünk borítja dús koronáját, ez az ő elévülhetetlen érdeme a neveléstörténet világtásában. Mikor az igazság és erkölcs útjain vezetjük a magyar ifjúságot, ennek az igazi nagy érdemnek felidézésével erősítsük meg elménket és szívünket. Ily érzelmek hatása alatt nyitom meg mai felolvasó ülésünket.

FINACZY ERNŐ.

ADALÉK EÖTVÖS SZEMÉLYISÉGÉNEK MEGÉRTÉSÉHEZ.

Eötvös születésének századik évfordulója feleszmélő közönségünket annak tudatára juttatja, hogy Eötvös tulajdonképpen nem a múlté (l. Imre Sándor, Eötvös nem a múlté, Kolozsvár, 1909), hogy az utókor az ő kívánatát még ma sem teljesítette: nem ülte meg emléket eszméi diadalával; sőt ellenkezőleg, letért az ő útjáról, cserben hagyta nevezetesen tanügyi politikájában előkészítő és szervező munkáját, s mi több: szervező munkájának betetőzését, a főiskolát hovatovább készül egyenesen leemelni arról az alapról, amelyre ő, de nemcsak ő, hanem a nemzetnek törvényben megnyilatkozó akaratára helyezte: *a tanszabadság alapjáról!*

Eötvös most ez ünneplő évben újra feltűnik előttünk megdicsőült alakjában, igéi a lelkiismeret szavának súlyos erejével hatják át lelkünket! Elmélkedjünk, szálljunk önmagunkba, de csak azért, hogy az ő vezetése mellett emelkedjünk!

S vajjon mi ad Eötvös személyiségének — még halála után is — csakis Széchenyiéhez mérhető hatalmat, ily erkölcsileg tisztító s magához felemelő erőt?! Hisz' voltak, kik úgy, mint ő, szerették nemzetüket, úgy mint ő, lelkesültek a reformeszmékért. Palóczy, Beöthy Ödön, Szentkirályi Mór, Klauzál Gábor, Perczel Mór, Szemere Bertalan, Csengery Antal, Trefort Ágoston, Deák Ferenc, mind

e nagyjaink, a múlt század politikai, de művelődéstörténetének is kiemelkedő alakjai, s még sincs egyikben sem az a sajátos, még ma is magával ragadó varázserő, mely Eötvös személyiségét jellemzi.

Mindegyikben megvolt a nemzeti érzelmen, a honfiúi szereteten nyugvó értékelése e hazának; de maga az értékelés módja, szempontja különböző volt. Nincs értékelés érzelem nélkül: a különbség ez értékelésben az *érzelem intenzivitásán* és másrészt az értékelésből minden esetben keletkező érdeklődésben rejlő ismereti és akaratni mozzanatoknak különböző szerepén alapul.

Bajos — elismerem — az *érzelmek intenzivitásának* meghatározása. Lehetséges, hogy idővel még az érzelmek intenzivitását is a test hőmérsékletének, az érverések számának, kimaradásának megállapítása útján fogják mérgetni, meg nem gondolva azt, hogy a kísérletezés reflexív természete azonnal megzavarja az érzellemmel adott közvetlenséget. Addig is azonban annyit mégis állíthatunk, hogy az érzelmek a velük rokon érzelmek támogatásával fokozódnak. A haza szeretetével már most mélyebben egy érzelem sem érintkezik, mint a ház szeretete, a családi érzelem. A haza szava is a házra utal, az *anyaföld* az *anyára*, a *patria*, Vaterland, pedig az *atyára*. A család ős sejtje a társadalomnak; a családi érzelmekből nőnek ki azért is a társadalmi érzelmek; a háznak, az *otthonnak* szeretetéből a hazának, a *honnak* szeretete. A magyar génusz közvetlen, (ezért is legigazibb) termékével, a magyar nyelv szavaival igazolja e felfogásunkat.

Nemzetünk nagyjainak hazaszeretetét, bizonyára mindnyájáét a szülői ház táplálta: úgy azonban mint Eötvösét, egyikét sem. A hazaszeretet Eötvös ifjúkorában lényegileg a nemzeti tradícióhoz, a nemzet alkotmányához, törvényeihez való hűséges ragaszkodásban állott és pedig szemben az azt ignoráló, sértő, kijátszó aulikus szellemű kormánnyal.

A nemzetnek uralkodója, illetőleg udvara ellen folytatott természetellenes küzdelmében nyilatkozott meg az akkori nemzedék hazaszeretete. E küzdelemben behelyezte Eötvöst otthona. Eötvösre nézve e küzdelem nem a fórumon, a megye-, az országházában, hanem már szülei házában folyt le. Atyja annyira aulikus ember volt, hogy fia tanuló társai is, még ettől is, mint hazaárulótól fordultak el, húzódtak vissza; nevelője ellenben Pruzsinszky József, a Vérmezőn kivégzett Martinovicsék szellemi rokona volt, ki három évig tartó brünni fogságának ideje alatt megtanulta a hallgatást, s ki a hallgatás közben csak még inkább érlelte lelke mélyében anti-aulikus, antifeudális eszméit. Csak néha-néha tört ki e hallgató, komoly, nagy tudású és a társaságtól elvonuló nevelőből demokratikus érzülete, tacitusi, keserű, de fenséges erkölcsi szigora. Két egymással teljesen

ellentétes világ állott ez egy családban egymással szemben. A család külső színét azonban ez ellentét nem zavarta meg.

Eötvös édes atyját udvari méltósága tartá gyakran távol Erceiben időző családjától. Csak rövidebb időre szokta elhagyni Bécsset s ekkor is volt mit beszélni az udvar és az udvart körülrajzó körök titkaiban otthonos vidám lelkű, beszédes főúrnak. Ferenc császár nemcsak környezete, hanem a távolabb álló körök apró-cseprő dolgaival is törődött; atyáskodó gondoskodása a rendőr-minisztert legbefolyásosabb emberévé tette. (E pletykázó körről l. Wolf, Springer A. művein kívül Schneller, Prokesch Osten, Genz levelezéseit, melyeket Münch adott ki). Így nagyon természetes, hogy a «társasághoz» tartozók még inkább érdeklődtek az országos kérdésektől távol álló magán, pletykás ügyek iránt. Hogy ily viszonyok közt az udvarhoz tartozó apák — amennyiben fiaik iránt érdeklődtek, szintén inkább csak a külsőségek, azok magaviselete, mint azok lelke iránt érdeklődtek — azt épp oly természetesnek tartjuk, mint azt, hogy a nevelő a reá bízott gyermekkel együtt a társaságtól és így az azzal való belsőbb érintkezés lehetőségétől is távol esett. (L. az arisztokrata köröknek, különösen az apáknak túlzott színeknben való festését Eötvös Karthauzijában.)

A két világ a maga éles ellentétével leszállott a mi Eötvösünk lelke mélyébe. Gyermekeink még azt is kiérik, amit a környezet ki sem mond; mennyivel inkább őrizte meg a contemplatív Eötvös lelke mélyében azokat az elvetett megjegyzéseket, kifakadásokat, kitöréseket, amelyeket előtte sétáin (vérmezőn) vagy esti órákban nevelője elejtett. Benne, e gyermek lelkében küzdött e két világ egymással s minél inkább titkolta el környezete előtt e küzdelmet — annál élesebbé vált a küzdelem s intenzivebbé vált az abban győzelmeskedő érzelem. Nem zárhatta ezt önmagába; de nem a család, hanem a tőle idegenkedő osztálytársai előtt tört ki, midőn ő, a kathedrából alig kilátszó emberke, őket innen arról biztosította, hogy nagyapja, atyja nem hazaárulók, hanem igenis a császárt szolgálják; ő azonban esküszik az élő Istenre, hogy csak hazájának lesz szolgálja és nevének népszerűtlenségét majd hazafiságával és hűségével fogja ellejejtetni. (L. Falk: Kor- és jellemrajzok. 215. l. és Ferenczi Zoltán: Eötvös József. 13. l.). A fiúk éljenezve vállaikra emelik s ujjongva viszik ki az osztályból a folyosóra.

Értékeink s ezzel érzelmeink az azokért folytatott küzdelmeink arányában emelkednek, válnak intenzivekké. Azt, ami másoknak születésükkel adott örökségként jut természetesen birtokába, azt Eötvösnek kemény, belső tusában kellett maga részére kiküzdenie; s az, amiért mások még csak az élet porondjára kilépve lép-

nek a sorompóba, azért Eötvös már gyermekkorában a család körében megküzdött. A birtok nála nem örökölt, hanem élő birtokká, egész személyiségével legbensőbb módon egybeforrott, folyton fejlődő tényezővé vált. Az érzelemnek ez a személyi jellege, annak a családi érzelmi világban való érlelődése s ez által az érzelem rendkívüli intenzivitása és így bensősége magyarázza meg azt az elragadó hatást, amelyet Eötvös személyisége reánk tesz. A kész, kialakult, tökéletes értékek gyönyörködtetnek, megnyugtattak, kielégítenek; csak a keletkezők, fejlődők, kialakulók ragadnak magukkal a bennük rejlő *élő* erő alapján. Ez alkotja Eötvös jellemének alapvonását olyannyira, hogy még szépirodalmi munkáiban is, amelyekhez pedig az önmagukban nyugvó befejezettségnek, kialakultságnak követelményét kötjük, a jövőre irányuló, a befejezést még csak a jövőtől váró jelleg, a *tendencia* lép előtérbe. Eötvösnél a súly nem a »*Καλόν*«-on, hanem az *ἀγαθόν*-on fekszik; ő elsősorban nem esztétikai, klasszikus, hanem ethikai, romantikus jellem. (L. a klasszikus és romantikus typus találó jellemzését Ostwald: Grosse Männer 371. stb.)

E jellem kialakulására a legnagyobb befolyással művelt, jóságos, bálványozott édes anyja volt. Az a másban és másért élő szeretet, melynek himnuszát Eötvös a Karthauziban zengi — a maga keresztényi felmagasztaltságában anyját jellemzi. A szeretet hatalmát, még ismeretelméleti szempontból is, még mindig nem méltányoljuk eléggé. A szeretet az az egyedüli hatalom, mely önmagunk, saját bajaink és érdekeink fölé emel s leemel azon alantas álláspontról, amelyen mindenkit és mindent, ami kívülöttünk van, önmagunkra nézve csakis eszköznek tekintünk; a szeretet az az erő, mely minket arra képesít, hogy másoknak állapotába, viszonyaiba helyezkedjünk s abban felkeressük azt az értéket, azt a jót, amelyért az egész szempontjából teremtetett. A keresztény vallás e szeretetnek határt nem szab. Innen alapítójának az az intuitív ereje, amelynél fogva embertársainak lelkébe látott, a természeti lényekkel együtt érzett s azok pompájában, változatosságában annyira gyönyörködött.

E szeretet elvének az erejében folyik napjainkban nemcsak a természet-, hanem a társadalomtudomány terén is az a nagyszabású, mindeneket és pedig alapjaiban, (a mikrobák összejtékben), lehetőleg eredeti állapotában s innen kiinduló fejlődésében (a gyermek lelkében) való megismerésnek, kutatásnak munkája! Szeretet nélkül nincsen igazi tudományos munkásság. Csak a szeretet erejében végzett tudományos munkásság vezethet az igazságra. Ugyanezt állítja Eötvös édesanyja, midőn fiát arra inti, hogy ne higgyen oly gondolatban, melynek szívé ellentmond. Eötvös pedig, midőn Gondolatait édes-

anyja emlékének ajánlja — ezek jeligéjéül éppen édesanyja ez igéit választja! Gondolatai egyikében pedig (l. 42. l.) az ész és szív viszonyát a világosság és melegség viszonyával hasonlítva egybe — ő is végre azt a kérdést veti fel, hogy vajjon mind a kettő nem ered-e egy kútforrásból? Igenis! az értékelésen nyugvó *érdeklődésből*, de csak annyiban, amennyiben az *nem az érdek*, hanem a *szereket* erejében ténykedik.

Ily szeretettel érdeklődő körben töltötte Eötvös gyermekkorá javarészt anyai nagyapja báró Lilien családjában, rajongóan szeretett anyja közvetlen vezetése mellett Ercsiben. Eötvös anyjának apja Westphaliából származott, az osztrák hadseregbe lépett s majd neje Szapáry Julianna grófnő útján jutott Ercsi birtokába. Westphalia még ma is az élő, igaz keresztény vallásosságnak és ezért a különböző felekezetűek vallásosságát méltányoló tiszteletének otthona s emellett ugyancsak a minden nemes iránt szeretettel való érdeklődés alapján nemcsak a szellemi, szociális, hanem az anyagi, különösen ipari haladásnak egyik vezető országa.* A kivándorló és 1805-ben Magyarországon törvényesen meghonosított báró e szellemet Ercsiben, családjában is meghonosítja.

A más iránt szeretettel érdeklődő szellem a másban csakis a jót, az értéket kereste s ezért meg is találta s így bevitte a társalgásba azt a nemes tónust, amelyet Locke oly találóan a *szív udvariasságának* nevez. Ez magyarázza meg a főntebb mondottak mellett már most pozitíve is azt, hogy e művelt körben megfértek egymás mellett a legnagyobb politikai és a vallási ellentétek anélkül, hogy súrlódásra alkalmat adtak volna. Van mindenben valami értékes; elítélni a meggyőződésünktől eltérőt nem szabad. Egy és ugyanannak a dolognak különböző oldala van. Így a hazafiságot sem lehet egy-egy pártnak maga számára lefoglalni s a tőle eltérő meggyőződésűt honarúlással vádolni; különösen nem akkor, ha még a kegyelet szava is e mellett megszólal.

«Ne higgy oly gondolatnak, amelynek szíved ellene mond.»

E szellemben állította Eötvös az ő tanulóársai előtt: hogy apja, nagyapja nem hazaárulók; ők a császárt szolgálják. Ő ugyan csakis a nemzetét szolgálja: de bünt abban a szolgálatban nem lát.

* A westphaliai «Stillen im Lande» köréből indult meg a múlt század elején az orthodoxia és a deismus elleni reakció az élő kereszténység érdekében. Nem véletlen, hogy Bielefeld hívta meg Bodelschwinghet s Bodelschwingh éppen Bethelben alapította meg a szeretet monumentális művét; s hogy Schweichelnben szerveződött legegészségesebb alapon a gyermekmentés munkája, s hogy a munkáslakások eldórádját is Essen, Ham stb. városaiban csudáljuk.

Nem véletlen, hogy Eötvös később nem ment el Debreczenbe s maga adja meg annak mélyebb okát, midőn Gondolatai egyikében állítja (l. 325/6. l.), hogy «csak két érzés van, amelyre a politikában biztossággal számíthatunk: a *monarchikus* érzés és a *honszeretet* vagy *nemzetiség*. E kettő valami bizonyos, változhatlan... nemcsak érzés, de abszolút valami, ami iránt transzigálni nem lehet. A főfeladat tehát az, hogy e két érzet közötti ellentétet megszüntessük.»

Eötvös hazafisága már tanulótársai előtt kitörő szavaiban nem mozgott a megszokott intranzigens mederben.

Még inkább távozott attól, amidőn azon csirák, amelyek a szeretettel való érdeklődés szellemével a családi körben elhintődtek, benne kikelve tudatos életre ébredtek. A szeretettel való érdeklődés szelleme ugyanis, amidőn mindenkiben értékes lényt lát, avagy keresztény vallásunk szavai szerint mindenkiben Istennek gyermekét látja — egészen öntudatlanul is előkészíti a lélekben a demokrácia eszméi számára a termékeny talajt. Így értjük, hogy az ifjú Eötvös benső meghasonlás nélkül fogadható lelkébe a francia forradalomnak az ő nevelője által vallott eszméit; értjük azt, hogy mámorig menő elragadtatással olvasta Szalayval elvonulva a juliusi forradalom eseményeit, amely titkon őrzött eszményeiket volt hivatva megvalósítani; értjük azt, hogy a demokrácia elveivel meg nem egyeztethető, csak a nemesek osztálya alapján szervezett megye intézménye ellen fellépett, az ottani visszaéléseket, inhumánus állapotokat kérelmelhetlenül felfedve ostorozta; értjük, hogy a városok és ezzel együtt az ipar és kereskedelem nagy politikai jelentőségét, elismerte: de mind a megye, mind a város autonómiáját úgy kívánta szervezni, hogy azok egy-szersmind függenek azon központi hatalomtól, amely demokratikus alapon szervezve az egész nemzetnek felelős. Demokratikus alapon bontakozik ki előttünk oly organizmus nagyszerű gondolata, mely organizmus fejlődése útján folytonosan differenciálódó szervekben taglalódik, melyeket sajátos természetükben rejlő törvények mozgatnak s melyeket az *egész* létének és fejlesztésének érdeke egységesen irányít. S ez állami szervezetnek élő valósága mindinkább tágul, mind nagyobbra nő, míg végre előttünk áll a világ öszszervezetének, avagy szerényebben és emberileg szólva — az emberiség organizmusának valósága, amelynek államunk is éppen sajátosságánál fogva egy-egy szükséges és így feltétlen értékű szerve. S amint egyrészt tágul és nagyobodik az állam szervezete az emberiség organizmusának gondolatává: úgy másrészt éppen a humanum országának gondolata alapján differenciálódik le az egyes emberig, úgy hogy már most minden *egyes* ember, mint *egyéniség* egészen sajátos értékű valami, amelynek meg van léte és fejlődésének is sajátos törvénye, autono-

miája, de viszont mint az egésznek szerve meg van egyéniségében elrejtve az a célgondolata (jobb Énje), amellyel ő az egészet sajátos — éppen ezért feltétlen értékű módon szolgálja. Minél odaadóbban él az egyén a sajátos célgondolatja erejében, vagyis minél inkább lesz az egyén személyiséggé: annál tökéletesebben, tisztábban valósul meg a humanumnak országa. A humanum országa és a személyiség correlat fogalmak: egyik a másik nélkül lehetetlen; egyik a másiknak arányában tökéletesbedik, illetőleg eltorzul. Keresztény vallásunk az ember országát Isten országának nevezi és pedig azért, mivel az csakis az ember egyéniségében rejlik, az egészre nézve feltétlen értékű, ezért is *isteni* célgondolat érvényesülése által valósul meg. A szentírás ezért is oly mélységesen mondja, hogy Isten országát ne keressük magunkon kívül, az mibennünk, az egyes emberben, a személyiségben lakozik. Az egyes embert ugyancsak keresztény vallásunk egészen következetesen Isten gyermekének mondja: ezzel kifejezve annak az egész szempontjából való feltétlen értékét.

E magaslatról, e mélységből kell nézni Eötvös személyiségét s akkor értjük, hogy éppen mély személyes vallásossága követelte az egyes részére a lelkiismeret és a vallás szabadságát; követelte a domináló egyházzal szemben az összes felekezetek egyenjogúságát; követelte a domináló társadalmi osztályokkal szemben a népnek, a nép minden egyesének felszabadítását.

A hazai társadalmi, történeti hatalmak ellen küzdött az egyes, feltétlen értékű emberért: de nem bármily történeti hatalom vagy egyéni szeszély, érdek, önkény, hanem mind e fölött álló humanum országának, Isten országának, az egyes ember személyiségének, mint isteni célgondolat érvényesülésének erejében. Ily erőnek tudatában folytatott küzdelem, még akkor is, ha az a köztudattal, még barátainak meggyőződésével is ellenkezik, félelmet, habozást nem ismer. (L. kül. a Reform cikkeit). Eötvösnek ez a mély, krisztusi szellemű, ezért is a demokrácia elveivel egyező vallásossága, Istentől való ezen függése, alapja az emberi tekintélytől, esetleg népszerűségtől való függetlenségének, belső szabadságának.* Az anyai otthonban ápolt e vallásosság az ő

* A Karthauzi engedi meg azt, hogy éppen ez irányban mélyebben tekinthessünk Eötvös lelkébe. Hogy az ott mondottak Eötvösnek legigazibb vallomásai, mi sem igazolja inkább, mint az a tény, hogy Eötvös akkor, midőn a vallás életszálait elszakadtaknak vélte, maga is meg akart válni magától az élettől. Hogy még később is, midőn a tudomány, nevezetesen a természettudomány nagy jelentőségének a hirdetése nála előtérbe lép: ez a vallásosságra nézve is üdvös: ezt legvilágosabban igyekszik bizonyítani az 1863. szept. 19-én az orvosok és természetvizsgálók nagygyűlésén tartott elnöki beszédben. VIII. 266.

hatalma, az ő személyiségének éppen a mondottak alapján semmiféle korhoz nem kötött imponáló és mégis oly vonzó varázsereje.

S vajjon közelebb mi az a hatalom, mely az adott történeti hatalmakat egyrészt az emberiség összszervezetének gondolatáig tágtítja s másrészt differenciálja azokat le az egyes emberig, az egyéniségig s ez egyéniséget a személyiségben felmagasztalja egy feltétlen érték és így hatalomnak tudatára?! Nem a nyers tömegezőre támaszkodó világhódítónak hatalma, sem pedig az a bálványozott, istenített, Isten országával azonosított történeti hatalom; hanem egyesegyedül a *szeretettel való érdeklődésnek a szelleme*, mely Krisztussal lépett elvi jelentősége szerint a történetbe, s mely ténykedésének köszönjük az emberiséget mint egészet egységesen átható műveltségünket.*

A szeretettel való érdeklődésnek szelleme elvileg legyőzte a mindent csak eszköznek tekintő (hasznos, kellemes) önző érdek álláspontját épp úgy, mint a faktumoknak, a kész dolgoknak, a történeti hatalmaknak engedelmesen behódoló dogmatizmusnak álláspontját. Nem vagyunk izolált, központi lények. Minden ami van, az egészben kölcsönösen másért is van. Nincsen megállapodottság, készség, tökéletesség. Minden fejlődik, halad. Bármilyen is azért van, mivel volt; s azért ér valamit, mivel lesz. Mindennek léte történetileg megokolt s csak az történeti tény, ami a jelenre, a jövőre kihat!

Minden, akár természeti, akár szellemi tény, ez állásponton egy problema, amellyel szemben kérdezzük, hogy miképpen is lett azzá ami, mily törvények szerint lett azzá s ténykedik ma is; s mi az, ami azt éppen ily törvényszerű ténykedésre indítja. Mi a dolgok sajátos lényege, lelke, élete, mely akár keletkezésében, de nevezetesen fejlődésében megnyilatkozik. Ami nem fejlődik: az ezen állás-

Azt a gondolatot, hogy meggyőződésének alapja, cselekvésének motívuma nincs kívülötte, sem a történeti hatalmakban, sem pedig a jelen fölött uralkodó közhangulatban, a népszerűség ambicionálásában, többször hangsúlyozza. Nagyon jellemzők az 1843. dec. 17. tartott főrendi gyűlésen mondott e szavai: «Mondatott itt — felszólalni oly tárgy mellett, amely nem népszerű, nehéz: én Mlts. fő RR nem vagyok ezen véleményben minthogy azt hiszem: *csak egy nehéz, t. i. felszólalni meggyőződés ellen.*» IX. 127.

* A keresztény vallásnak a műveltségre vonatkozó elvi jelentőségével külön műben kívánt Eötvös foglalkozni. A francia forradalom eszméinek aktualitása s másrészt Eötvösnek azon meggyőződése, hogy az eszmék a keresztény vallásnak megnyilatkozásai — birták őt arra, hogy előbbi, még fogadalommal is Pulszkynak megígért tervéről lemondott és ehelyett a XIX. sz. uralkodó eszméinek mélységes fejtegetéseivel ajándékozott meg.

pontról nézve meghalt, nincsen. A *haladás* elve a szeretettel való érdeklődés szellemének egyik szükségszerű követelménye.

A haladás elve magában véve azonban még nem juttatja érvényre a szeretettel való érdeklődésnek szellemét. Nem minden egyénileg kifejlődött erő adott volna szerint alkotja a szeretettel való érdeklődésnek tárgyát. Értékesnek is kell lennie. Ezzé pedig az által válik, hogy ha a szeretet alapján szervezkedő humanumnak, Istennek az országát építi. A szeretettel való érdeklődésnek szelleme tehát kívánja azt, hogy az érdeklődésnek tárgyát ne csak a haladásnak elve, hanem az *építő ténykedésnek* elve alá helyezzük. Az öncélú tudomány midőn a dolgoknak lényegszerű igaz ismeretére vezet: éppen az igazság által minket mélyítve felemel, minden zavarostól megtisztít s érzületünket az igazságnak, de az igazságosság-
nak értékeivel is nemesíti. A tudomány ez állásponton, midőn a dolgok sajátos természetének és ebből folyó ténykedésük törvényeinek ismeretére viszen: ezzel kezünkbe adja annak kulcsát, hogy a dolgok fölött miképpen lehet uralkodni. Uralkodnunk kell a dolgok fölött, szolgálatunkba kell e tárgyi világot ejteni, hogy a földművelés, ipar és kereskedelem terén a javak ne csak gyarapodjanak, hanem hogy azokban a szeretet szellemében lehetőleg sokan részesüljenek; s gyönyörködhessenek lehetőleg: sokan azon alkotásokban, amelyeket az érzéki anyag fölött uralkodó művészi elme a szép eszméjének erejében ez anyagba belehel. S foglalkoznunk kell az építő ténykedés elve alapján az egyes egyénekek is, velük nem úgy, mint azok a természet, öröklési tényezők öléből kikerültek. Ezen tényálladék csakis velük való foglalkozásunk kiinduló, de nem célpontja lehet. Célunk csak az lehet, hogy az egyéniségben adott végtelen sok energiák közül keressük meg azt az energiát, amellyel az illető hivatva van az egésztest egészen sajátosan szolgálni; tegyük ez energiát vezető energiává, amelyet a többi energiák szolgálnak s mely szolgálat által ezek is értékessé válnak. Foglalkozásunk a szeretettel való érdeklődés szellemében *pedagógiai* jellegűvé válik, mely midőn az egyénben a jobb Ént keresi s ennek szolgálatába helyezi a folyton fejlődő energiákat, az egyéniséget személyiséggé alakítja át.

S ugyanígy foglalkozunk az erkölcsi személyiségekkel, a társadalmi, történeti hatalmakkal. Ezekben is mint adottakban keressük azt a célgondolatot, amely ideális, sajátos feladatukat jelzi, amellyel az őket szervező államot szolgálják; úgy, hogy e történeti hatalmak nem magukban véve, hanem csak annyiban bírnak értékkel, amennyiben ezen sajátos építő célgondolatot valósítják meg. A politikának egyik legfőbb feladata a társadalmi tényezőknek ily pedagógiai befolyásolása a kultúrállam egységes kialakulása érdekében.

De a nemzetállamnál sem állhatunk meg. Ezt sem fogadhatjuk el a jelenleg létező alakjában. Ez is csak foglalkozásunk kiinduló pontja lehet. Az adott államban fel kell keresnünk annak sajátos hivatását az államok republikájában, a humanum országában. Állam csak addig jogosult, míg az általános emberi kultúrának egy sajátos megvalósítója, míg a kultúra napfényében egy egészen sajátos szint képvisel. Az egyes államnak a sajátos feladatában van helyes, értékes fejlesztésének kriteriuma, s egyes társadalmi tényezőinek irányítója és értékelője.

Így emelkednek fel koncentrikus körökben a társadalmi élet összejtjétől a család körétől fel a körök, az emberiség, az Isten országa köréig és pedig úgy, hogy az alsóbb körök táplálják a felsőbbeket, a felsőbbek értékelik az alsóbbakat.

Eötvöst anyai otthonában a szeretettel való érdeklődés szelleme fogadta. Németország ekkor élte és élvezte irodalmának második klasszikus korszakát s szemben az eddigi-utilisztikus, deistikus nyárs-polgári világnézetével, felemelkedett a Wolff, Herder, Lessing által megnyitott új humanizmusnak görög és mégis igaz, emberies világába. E kincset Eötvös anyja családja hozta magával mély *vallásos* kedélyében. Mellette volt Pruzsinszky, ki a francia szellem értékeit őrizte *magyar* nemzeti lelkében. Az *emberiség* értékei levegőjében nőtt fel Eötvös, a kölcsönösen egymást méltányló és a végtelen értékek irányában építő és ezért is a folytonos haladás elve által meghatározott szel-
lemben.*

Itt nyert alapot és indítást azon világnézet kialakítására, amelynek kereteit adtuk. E keretekbe helyezkedik el Eötvös nemzeti érzése, hazafisága s ezzel válik hazafisága egészen sajátossá. Amily távol áll a császári párttól, amely abszolutisztikus és klerikális irányzattal támadta meg törvényeiben, alkotmányában országunk nemzeti, önálló, sajátos jellegét, ép oly távol állott azoktól, kik a nemzet intézményeit, törvényeit, alkotmányát e támadások ellen védve, úgy amint azok léteznek, fennakarták tartani. A létező, mint valami kész, néki nem imponált, s még kevésbé a létezőnek abszolutisztikus,

* Lilien báró, aki a katonai pályát elhagyva, az ercsii birtokra visszavonult, konzervatív érzülete ellenére a gazdálkodás terén a merész reform embere volt. A régi magyar földbirtokok tipikus vonása, hogy az iparosban, a kereskedőben másodrendű, tulajdonképpen megvetett lényt látott. Lilien báró földbirtokán olaj-malmot, szeszgyárt, sörgyárt épített s ezzel ő volt egyik megindítója amaz irányzatnak, mely az extenzív gazdálkodást intenzívvé kívánja tenni, ki akarja egyenlíteni az agrarizmus és industrializmus ellentétét s ezzel nemzetünket a többi nemzetekkel versenyképessé tenni.

klerikális irányzattal való megtámadása. A létező csak akkor ér valamit, ha fejlődik; azt nem fenntartani, hanem — ha életképes — reformálni kell.¹ Reformálni pedig nem a sötét multat képviselő eszközökkel, hanem a jobb jövőt előkészítő eszmék alapján. Nemzetünket bele kell állítani az emberiség kulturális fejlődésének folyamatába. Csak abban lát ezért Eötvös alkotmányos államunk állandóságára nézve garanciát, hogy mi «a haladásban szomszédainkkal lépést tartva, vagy azokat megelőzve, valamint politikai szerkezetünkben s azon arányban, melyben a szabadság és egyenlőség elvei alkotmányunkban alkalmaztatnak, Európa legtöbbre haladott népeivel egy színvonalra emelkedünk, úgy velük egy színvonalra emelkedünk minden egyébben is; mert nem mondhatjuk, hogy alkotmányos szabadságunkat teljesen biztosítottuk, míg társadalmi viszonyaink, s az ország anyagi és szellemi kifejlődése alkotmányunkkal nem áll ugyanazon színvonalon.»² «Hazánk és nemzetünk jövőjét csak szellemi és anyagi erőnk kifejlesztésétől, csak attól várom, hogy nem veszve időt, erre fordítsuk minden tehetségünket... Hitem szerint e hazát jelenleg csak egy reakció fenyegetheti veszéllyel, s ez az, mely haladását akadályozni akarja.»³

E kulturális folyamatba nemzetünket bele kell állítani. Csak ezen belül van nemzetünknek értéke s csak ezen alapon lelkesedhetünk nemzetünkért. S van-e tényleg nemzetünknek még értéke? avagy nem talál-e «az illyrizmus zágrábi híres hősének az a fenyegető kihívó szava:»⁴ «Mik vagytok Ti Magyarok? egy zöld sziget a szlávizmus roppant oceánján; és vigyázzatok! mert e roppant tenger, ha az idők hatalmas fuvalma által egykor mozgásba jövend, eltemetend árjaiban!»

Eötvös e kérdésre nem habozott megadni a feleletet. «A magyar nemzet jövőjét, — amint már százszor kimondottam életemben — tisztán a kultura kérdésének tartom.»⁵ Hogy hazánk e kultúrából a maga

¹ «Csak az, mi a törvénykezés jelen pillanatának kifolyása, mi a jelen pillanathoz alkalmas, élhet; minden más törvény holt betű.» Ráth-féle kiadás. XIII. 205.

² Ráth-féle kiad. XIV. 160/1. képviselői programmbeszédjéből.

³ U. o. 171. ezzel cf. 196. l. Utolsó szózatában, amellyel 1870. közoktatási jelentésében a nemzethez fordult, arra figyelmezteti nemzetét: hogy «az ország jövője is főképpen azon állástól függ, melyet civilizáció tekintetében Európa népei között elfoglal.» (L. Eötvös-émlékkönyv 1879. 29. l.)

⁴ L. az 1843. jul. 5. Magyar Orsz. Közgyűlés XV. ülésében Lónyay Gábor által idézett szavait. Orszgy. Napló II. 124. l.

⁵ L. 1870-i febr. 2. tartott képviselőházi beszédét. Ráth-kiadás XIV. 296.

részét kiveszi, s végre is nem marad el a többi kultúrnemzetek mögött: Eötvös e meggyőződését első sorban Horváth István egyetemi tanára triumpháló meggyőződéssel és megható naivsággal előterjesztett előadásaiából merítette, melyek az önbizonyosság erejével hangsúlyozták azt, amit mai nap a kutató tudomány elvitázhatlanul felderített, hogy igenis a semi és indogermán kultúrát egy magas fokú turáni kultúra előzte meg; Horváth—Szabó József stb. szerint egy magyar kultúra, amelynek letéteményese a mai magyar; s merítette abból a meggyőződésből, hogy immár Magyarországon is az országgyűlés döntő körei belátják, «hogy abban, amit a nemzet művelődési céljai kívánnak, nem fukarkodhatik, mert hiszen végre a képviselőháznak feladata megtartani a hazát a jövőnek, a jövőt pedig más úton nem tartjuk meg.»¹ Csak ha ez a műveltség meg van: csak akkor léphetünk azon kultúrnemzetek sorába, amelyek a kor eszméit is megértik. *Egyenlőség*, demokrácia tényleg csak ott van, ahol megvan a műveltségnek egyenlősége.² Egyenlő műveltség csak ott lehetséges, ahol az egyéneket sajátos energiáik kifejlésében, tehát egyéniségük kifejlésében sem előítéletek, sem előjogok meg nem akadályozzák, ahol tehát meg van e korunk második eszméje, az *egyéni szabadság* szerinti élet. Ahol pedig megvan az egyéni szabadság, ott megvalósul a nemzetiség, korunknak e harmadik uralkodó eszméje is, mivel az nem egyéb, mint az egyéni szabadságnak alkalmazása a nemzeti testekre.³ Az egyéni szabadság tehát *feltétele* a politikai szabadságnak, a nemzet egyéni alakulásának: de egyszersmind *kritériuma* a nemzeti, a politikai szabadságnak és pedig igen helyesen, mivel mindaz, ami az emberiséggel, a humanummal ellenkezik, sohasem lehet jogosult az állam, a nemzet szempontjából. Ezért is mondhatja Eötvös: «Van még egy másik eszméje a szabadságnak, amely felfogásom szerint magasabban áll a politikai szabadságnál és amelyet a törvényhozásnak megőrizni első és legszentebb kötelessége s ez az *individuális szabadság*.»⁴ Így lép Eötvösnél domináló helyre az egyéni szabadság eszméje a XIX. sz. uralkodó eszméi közt. Ahol ugyanis meg van az egyéni szabadságnak az eszméje: ott az egyénben, minden egyénben kifejlődhetnek a benne rejlő szellemi energiák s így életet nyer e kiműveltség egyenlősége alapján az *egyenlőség* eszméje; s ugyancsak ott szabaddá válik az egyéni szabadság erejében a nemzet teste is s szükségszerűen megvalósul a *politikai, a nemzeti szabadság*. —

¹ U. o. cf. még különösen ugyancsak a Ráth-féle kiadás XIV. 160/1—171. 196.

² L. Ráth kiadás XIV. 299/300.

³ U. o.

⁴ Ráth-féle kiadás XIII. 187. 1.

a nemzetiségben. Alapja, feltétele tehát az egyéni szabadság eszméje a többi uralkodói eszméknek: de egyszersmind azok korrekтивuma, kritériuma, amennyiben csakis az a műveltségi egyenlőség ér valamit, mely az egyéni erők szabad kifejlődésének eredménye s az a politikai szabadság értékes, amelynek keretén belül az egyéni erők érvényesülhetnek. Az *egyéni szabadság* eszméje ezek szerint korunk uralkodó eszméi közül a legértékesebb. Már csak azért is igen gyakran foglalkozik Eötvös ez eszmével. Hogy ez az eszme nem jelenti az egyén ösztönei, érzéki vágyai, önző törekvései felszabadulását: ez a szeretettel való érdeklődésről mondottak alapján egészen világos. Eötvös ezt az egyéni szabadságot kétféle értelemben használja. Egyszer inkább *negative* mint akadályoktól való mentességet, tehát lehetőséget; s aztán *positive*, mint valóságot. Valósággá az egyéni szabadság az által válik, hogy az egyénben a jobb Én, amellyel az egyes az egésznek sajátos kiépítésén dolgozik, érvényesül, tehát úgy, hogy senkit ugyancsak jobb Énje érvényesülésében meg nem gátol, meg nem akadályoz. *Rend* és mindenkivel szemben *igazságosság* emez egyéni szabadságunk szükségszerű kísérője.¹ Így érthető, hogy Eötvös akkor, midőn a szabadságról alkalmazottan szól, e szabadságon majd mindig vagy a *rend* vagy az *igazságosság* szavával kapcsolja egybe.

Ily a renddel, az igazságossággal szövetkező, műveltséggel ékeskedő szabad államnak van jövője. Ily állam Eötvös szerint a magyar állam. E meggyőződésben felel az illyrizmus zágrábi híres hősenek kihívó fenyegető szavaira: «Egy kis zöld sziget a magyarság, a szláv-ság roppant tengerének közepette... zöld szigete a szabadságnak és művelődésnek; de amely annyi századnak dagályai között fenntartá magát, fenn fog állani ezentúl is, bármennyi vész csapdossa szikla-alapját. De miként a sziget dühöngő habok közt, csak éppen *nyugalma* által áll fönn: úgy nemzetiségünk a legbiztosabb alapokon nyugszik, ha vészektől el nem ragadtatja magát s a világ látni fogja, miként a magyart a legalacsonyabb gyanúsítások, ingerlés, rágalom, nyílt ellenségeskedés nem bírhatták még csak a *legkisebb igazságtalanságnak* elkövetésére.»² Így tehát Eötvös szerint éppen az, ami a mai köztudat szerint nemzetünk legnagyobb csapásaként emlegettetik, t. i. az, hogy államunk nem természeti, a nyelv és vér egységén nyugvó, hanem oly különböző nemzetiségek és felekezetekből álló tényezőkből történeti alapon szerveződött állammá: alkalmi

¹ Az én terminológiám szerint «az egyéniség jobb Énje alapján a történeti hatalmak útján (rend, igazságosság) lesz személyiséggé, tehát szabaddá.»

² Ráth kiad. XIII. 75. l.

okul szolgál Magyarországnak arra, hogy oly sajátos és erkölcsi szempontból oly magasan álló hivatást teljesítsen, melynél ideálisabb feladat el sem képzelhető.

Eötvös tudja azt, hogy «az isteni gondviselés hazánkat sok előnnyel megáldotta».* Felhozhatta volna, hogy geologiai, éghajlati, általában földrajzi szempontból egy bámulatos mikrokozmosz; felhozhatta volna, hogy a magyar az ő nyelvének agglutináló természetében, amely a szavak törzsének tiszta megőrzése mellett a ragokat is tisztán törzséhez fűzi, egy oly szervező, rendező erőt hozott magával, mely őt arra képesíté, hogy magához fűzze — beolvastás nélkül — a különböző nemzetiségeket; felhozhatta volna, hogy az a körülmény, hogy a magyar széles e hazában és e haza messze határain túl nem akad sem faj-, sem nyelvbeli rokonra, ő benne az önmagára való támaszkodás, az *önállóság* (autonómia) öntudatos érzetét kelté fel, amelyet még inkább táplált az a körülmény, hogy ezzel az őt körülfogó indogermán, egymással versenyző nagyhatalmak közt egyensúlyozó szerepre jutott. Mind e nagyjelentőségű *természeti*, a körülmények adta adományokat Eötvös alighogy érintve említi meg, nem természeti, nem külső, hanem *erkölcsi* benső alapra helyezi a magyar nemzetnek sajátos hivatását; arra, hogy a magyar nemcsak külső ellenségeivel, hanem nem nemzeti házból származó, őt meg nem értő fejedelmei folytonos, zaklató támadásaival szemben meg tudta védeni *szabadságát* s meg tudta óvni *nyugalmát, higgadtságát s igazságosságát* azon nemzetiségekkel szemben is; kik nem egyszer ellenségeinek szolgálatába jutottak. Ily folytonos küzdelmek közt megvédeni s megőrizni az erkölcsi értékeket: ez már magában véve hazánk vezető nemzetének rátermettségeről tesz bizonyosságot, hazánk magas sajátos hivatásáról oly fényesen tanúskodik.

Megdicsőül hazánk sajátos hivatása azonban akkor, ha Eötvös szerint ez igazságosság a különböző nemzetiségekkel, felekezetekkel szemben pozitív szankciót nyer az által, hogy e nemzetiségekben és pedig az ő sajátosságuk szerint a nemzet teste értékes szerveit látjuk, amelyekkel együtt elmerül a nemzet a művelődés fejlődő, emelkedő folyamatába oly célból, hogy ezen szervek, ezen nemzetiségek útján érintkezzék a velük egyvérű, egynyelvű nemzetekkel olyformán, hogy eme nemzetek kulturértékeit bevigyék a mi nemzetünk szellemébe s a nemzeti szellem által áthasonult kulturértékeket mint a mi szellemünk meghatározó érvényesüléseit kivigyék a többi nemzetekhez. Minél élénkebb egy nemzetnek más nemzetekkel való kölcsönhatása a nemzet sajátossága alapján, annál hatalmasabb, annál értékesebb

* L. Eötvös évkönyv 1879. 29. l.

a nemzet a kulturának összfejlődése szempontjából. Hazánk — midőn nemzetiségeit ily értelemben kulturális emelkedése, de önérvényesülése szolgálatába helyezi — kihat az egész világra s viszont befogadja önmagába nemzetiségei útján a világ nemzeteit és pedig úgy, hogy ezek iránt szeretettel érdeklődve, őket sajátosságukban elismeri a végett, hogy ők mint ily sajátos szervei közreműködjenek a nemzeti szellem harmonikus kialakulásában. Ennél magasabb, ennél dicsőbb feladata nem lehet egy államnak sem; mivel e feladatot megoldva hazánk a humanum országát, vallásilag kifejezve Istennek országát ígéretszerűen megvalósítja. Eötvös hazafiui érzése e nemzeti eszmény alapján dicsőül meg.

Eötvös hazafiságának kiemelt tényezői bármelyike még mai nap is hatalmat jelent. Hatalmas és egészen sajátos e hazafiság már az által, hogy a családi tűz mellett folytatott küzdelem alapján izzóvá vált; elragadó, magával ragadó és felemelő a benne rejlő, egységes, egy alapfunkcióból belső szükségyszerűséggel kiépülő világnézetnek ismereti tényezője által. Anyai otthonából hozta magával a szeretettel való érdeklődés szellemét. E szellemből nő ki egész világnézete. Aki szeretettel érdeklődik, az odaadólag másnak lényegébe helyezkedik, a lényeg csak dolgok keletkezésében, fejlődésében nyilatkozik meg. A szeretettel érdeklődő tehát nem dogmatikus módon, hanem genetikailag, nem maradilagosan, (conservative), hanem a haladás szellemében foglalkozik tárgyával. Aki az igaz szeretet erejében érdeklődik: az távol áll a kaszt, a kizárólagosságnak osztály- és pártérdek gondolatától: az őszinte lélekkel demokratikus érzületű. A szeretettel érdeklődő ezért is azt akarja, hogy mindenkire nézve meg legyen annak lehetősége, a hogy benne levő értékek érvényesülhessenek, tehát híve az egyéni szabadságnak s mint híve az egyéni szabadságnak, úgy híve az egyéniesült történeti hatalmak szabadságának: a politikai szabadságnak, a nemzeti szabadságnak. S mivel általában az ember értéke kulturkincsében van letéve: ezért is a szeretettel adott demokratikus szellemben azt kívánja, hogy a műveltség általános, ne aránytalanul egyenlőtlen legyen. Igaz értékek egymással ellenkezésben nem lehetnek; azok egymást csak fokozhatják, csak kiegészítik. Midőn a szeretet erejében érdeklődésünket kiterjesztjük: nem állhatunk meg az egyesnél, nem is a történeti hatalmaknál: akár az államnál, akár az egyháznál: a szeretetnek határa nincs — kiterjed az minden emberre, felöleli az egész emberiséget mint a humanumnak országát, — vallásilag szólva — mint Istennek az országát, amely a történeti hatalmakon át le az egyes emberig egészen sajátosan differenciált, úgy hogy minden egyes ember emez országnak éppen az egészet kiépítő sajátosságában feltétlen értékű szerve. Csak a legalsóbb organizmusok

uniformis természetűek. Minél magasabb fejlettségű fokú az organizmus, annál inkább sajátosan tagolt. A legtökéletesebb organizmus minden ízében egészen sajátosan tagolt lesz. E sajátossága determinálja gondolkozását, valamint érzelmi értékvilágát: ezért is a tökéletes organizmus *kritériuma az egyéni szabadság* és ezen alapuló *gondolkozási, lelkiismereti, vallási szabadság*. Hazánk a humanum országának egy szerve, melynek sajátossága abban áll, hogy résztvéve a művelődés fejlődő, emelkedő folyamatában, a körében levő társadalmi tényezőket, a különböző felekezeteket, nemzetiségeket a maguk sajátosságában értékelve, elismerve, arra használja fel, hogy sajátosságuk útján magában gazdagodjék és kifelé befolyásában nagyobbodjék; s a különböző sajátosak ez egységes együttműködésében a *humanum országának mikrokozmoszikus képét megvalósítsa*.

Az ily hazáért ki nem lelkesülne, ki nem áldozná fel minden erejét s ha kell, életét. Eötvös e hazáért élt *személyisége* teljes odaadásával. Ezért oly elragadó, senkivel sem egybeazonlítható hazafiúi érzelme.

Minden *érdeklődésben* az ismereti (theoretikai) mozzanat mellett benne van az *akarati* mozzanat is. Az *érdeklődés* egy befejezés után vágyó tudás. (Ignoti nulla cupido.) A vágy annál biztosabban és annál gyorsabban válik akarássá, minél határozottabban és egyszerűbben egyezik a vágy célja a mi értéképzeteinkkel, s minél készségesebben állnak a célhoz vezető eszközök rendelkezésünkre. Szűk látókörű, egyoldalú egyének biztosan és gyorsan határoznak, akarnak, cselekednek. Ezekről állott Eötvös a legtávolabb. Értékelmélete valódi szövedéke volt az értékeknek, egyetemes mérvei alapján az egy dolog is sokféle megvilágítást nyert, s így bármely cél kitűzése sokoldalú deliberációval, megfontolással járt. Azt pedig, hogy e cél igazán *magas* s hogy ahhoz már csak ezért is csak végetlen úton közeledünk: azt tudta Eötvös, azt pedig, hogy ez út járására a mi társadalmunk, annak egyesei még nagyrészt képtelenek: szomorúan tapasztalta. Idealistának, utopistának, europäernek gúnyolták, holott nem volt egyéb, mint nagyszabású pedagógus; ki a kötött, alanti állásponttól fel akarta nemzetét emelni nemcsak Európa, hanem a világ műveltségének egyetemes országába, hogy azon belül építse ki magának igenis a magyar Utopia államát. Energia hiányával vádolták, vádolják egyenesen egyesek: s meg nem gondolták, hogy mily energiára volt szükség nagy eszmevilágának nemcsak kiépítésére, hanem közlésére, lelkéből való kihelyezésére. Ily művek megírása nagy *akarati* energiának fényes tette. Meg nem gondolják azt, mily energiába kerül önmaga, saját dicsőségének megtagadásával elállani eszméi megvalósításától csakis azért, mivel azok megvalósítása demokratikus,

önkormányzati, társadalmi alapon eszközendő; s nem látják azt a bámulatos energiát, amelyet minisztersége idejében kifejt, midőn pl. közoktatásügyi munkáját előkészítő és támogató közjogi, közigazgatási s általában politikai szervező munkák tervezésében, a javaslatok szövegezésében s parlamenti megvédésében résztvesz; a közoktatás minden ágára, egymást feltételező természetére, apró alkalmi reformok megtételére kiterjeszti figyelmét; s akkor, midőn minden immár a megvalósítás stádiumába jutott, a jövőbe vetett bizalommal, a művében rejlő erőnek tudatában, meghal.* A cél, az eszközök természete alapján, fegyelmezett, a jónak biztos kiépítése érdekében hazájáért önmagáról, hiúságáról teljesen lemondó energia: ez a bámulatos energia Eötvös energiája, amelyben a szeretettel való érdeklődésnek szelleme az ő személyiségében megdicsőül.

A szeretettel való érdeklődésben rejlő akarati tényező is nem hogy gyöngíténé, hanem ellenkezőleg, fokozza a martyr iránti részvét érzelmeivel Eötvös hazafisága és hazájával egybeforrott személyisége iránti hódoló tiszteletünk, elragadó lelkesedésünk érzelmeit s még inkább meggyőz arról, hogy Eötvös nem a múlté. Ha van jövőnk, jövőnk az övé!

SCHNELLER ISTVÁN. . .

* Organikusan szervező munkásságának tudatosságáról szól különösen:

1870 február 17. tartott beszédében R kiadás XIV. 274 l.

„ „ 24. „ „ „ „ 298 l.

„ „ 25. „ „ „ „ 308 l.

„ március 2. „ „ „ „ 348 l.

Munkásságának önmegtágadó, de nem a nemzet jövőjéről lemondó, megható kijelentései közül hadd idézzem e szavait: *«azon három év, melyet e helyen mint közoktatási miniszter töltöttem, el van veszve reám nézve; mert én részemről nem alapítottam semmit, mi nevem emlékéét fönntarthatná; de nincs elveszve a nemzetre nézve, és ez elég»* 1870 febr. 17. R XIV. 275.

«Részemről, t. ház, jól tudom, hogy aki a közoktatás vezetését oly viszonyok alatt, minők hazánkban léteztek és léteznek, átveszi, annak el kell készülvén lennie arra, hogy nemcsak elismerésről, hanem még azon reményről is lemondjon, hogy tevékenységének eredményét önmaga fogja látni; el kell készülvén lenni arra, hogy amiért dolgozott, mint a mag, melyet a vető elhintett, talán nem fog észrevétni egyesek által s ha észrevétnék is, lábbal fog gázoltatni. De azt hiszem, mindezekért bő jutalmat ad azon öntudat, hogy ha már észrevétlen, de a jövőnek dolgozunk . . . U. o. 276—7. l.